

داستان کودکان در

کتابهای

تحت سانسور و آزاد

موضوع: تحلیل محتوایی داستانهای کودکان در ایران، در فاصله سالهای ۱۳۵۰ تا ۱۳۵۸ و مقایسه مفاهیم مطرح شده در کتابهای آزاد و کتابهای تحت سانسور، در این فاصله، به کوشش ناهید کتابی استاد راهنما: دکتر مهدی شیخیان فوق لیسانس علوم ارتباطات رشته تکنولوژی آموزشی مدرسه عالی تلویزیون و سینما ۱۳۵۸، ۱۰۵ صفحه

هدف از این بررسی، یافتن محتوای داستانهای کودکان در فاصله سالهای ۱۳۵۰ تا ۱۳۵۸ مقایسه مفاهیم مطرح شده در کتابهای آزاد و تحت سانسور در این دوره است. توضیح اینکه گروه نمونه فقط شامل کتابهای نویسندگان ایرانی است و کتابهای ترجمه شده را دربر نمی‌گیرد. بسیاری از کتابهایی که در سالهای موردنظر تحت سانسور بودند، پس از پیروزی مرحله اول انقلاب و حتی اندکی قبل از آن دوباره چاپ و منتشر شده‌اند. برخی از این کتابها در دوران قبل از انقلاب، یعنی تا قبل از سال ۱۳۵۶ نیز به همت ناشران مبارز منتشر می‌شدند ولی به سرعت جمع‌آوری، سانسور و از دسترس خارج می‌گشته‌اند. نشر آنها به طور مخفیانه انجام می‌گرفته است.

بنابراین مبنای مقایسه در این پژوهش، دو گروه کتاب داستانی کودکان بوده است که در فاصله سالهای ۱۳۵۰ تا ۱۳۵۸ آزاد بوده و آنها که در همین فاصله تحت سانسور بوده‌اند.

برای یافتن تفاوت‌های موجود در این دو گروه، از روش تحلیل محتوا استفاده شده است و نتیجه به دست آمده نشان می‌دهد که فرضیه وجود تفاوت بین محتوای این دو گروه صحت دارد و این کتابها از نظر کیفی با هم متفاوت‌اند.

فصل اول

مدارک بسیاری دال بر اختناق و سانسور شدید فرهنگی و سیاسی در این دوره وجود دارد: از جمله مطبوعات منتشر شده در دوران انقلاب، گواهی بر این حقیقت‌اند. از اواسط سال ۱۳۵۶، به علت فشار شدید اقبال مختلف

جامعه و از جمله روشنفکران، همچنین برگزاری مراسم مختلفی مثل شبهای شعر و جلسات سخنرانی که تا پیش از آن تاریخ ممنوع بودند و تشکیل دهندگانشان به شدت مجازات می‌شدند، بندهای سانسور تا حد قابل ملاحظه‌ای که هنوز جدا انقلابی نبود- گسسته گشت و آثاری منتشر شد که تا آن زمان ممنوع الانتشار بود.

بنابراین، بررسی در مقوله‌های تحت سانسور در رژیم گذشته، تنها نمایانگر تمایل آن رژیم به نشر پاره‌ای از مفاهیم و عدم تمایل آن به انتشار پاره‌ای دیگر از مفاهیم است.

در میان کتابهای مذکور که در دوران انقلاب به چاپ رسیدند، آثار مجموعه ادبیات کودکان نیز فراوان به چشم می‌خورد، کتابهایی که در سالهای گذشته به قدرت تمام از نشر آنها جلوگیری می‌شد، به برکت انقلاب در دسترس کودکان قرار گرفت.

مقایسه مفاهیم موجود در این آثار به آثار منتشر شده در سالهای گذشته، شاید سرآغازی جهت پژوهشهای بعدی در زمینه مفاهیم موجود در ادبیات کودکان و تغییرات آن در سالهای اخیر باشد.

روش تحقیق

در این تحقیق، مراحل زیر طی شده است:

- ۱- انتخاب گروه نمونه.
- ۲- مطالعه کتابهای گروه نمونه توسط چهار کدگذار.
- ۳- استخراج جمله‌هایی یا عباراتی که به نظر کدگذاران بیانگر مفاهیم مورد نظر نویسنده بودند.
- ۴- بحث درباره این جمله‌ها و عبارات، برای یافتن مفهوم و هدف واقعی آنها.
- ۵- سعی در شکل دادن این مفاهیم در قالب تمایز.
- ۶- مراجعه به آراء متخصصان، جهت معتبر ساختن هر چه بیشتر این تعاریف.
- ۷- مراجعه به فرهنگها و کتابهای مرجع، جهت معتبر ساختن این تعاریف و تدوین و تعاریف علمی

مقوله‌ها.

۸- چهارچوب‌بندی تعاریف و نامگذاری آنها تحت

عنوان مقوله.

۹- کدگذاری.

۱۰- تعیین واحد ضبط و واحد متن.

انتخاب نمونه

گروه نمونه تصادفی ساده از بین کتابهای داستانی ایران کودکان قبل از انقلاب (۵۶-۵۰) و دوره انقلاب (۵۸-۵۶) انتخاب شده است. تعداد کتابهای منتخب از این دو دوره، به علت تساوی نسبی جمعیت کل این دو گروه، مساوی است.

تعداد گروه نمونه

۴۰ کتاب داستانی کودکان، قبل از انقلاب (۵۶-۵۰)

۴۰ کتاب داستانی کودکان، در دوره انقلاب (۵۸-۵۶)

تحلیل اطلاعات

طبق بررسی انجام شده، بیشترین درصد از مقولات گروه نمونه قبل از انقلاب، مقوله نوعدوستی (۱۱/۳۳٪) مرتبه دوم، مقوله مبارزه (۱۱/۷٪)، مرتبه سوم، مقوله تقدیرگرایی (۱۰/۲۱٪) و در مرتبه چهارم، مقوله محافظه کاری (۸/۹۴٪) قرار دارد.

کمترین درصد را مقوله‌های آزادی (۵٪)، احتیاط (۵٪)، منطق و استدلال (۵٪) و نفرت (۵٪) کمترین درصد را به خود اختصاص داده‌اند. پس از این مقوله‌های فراوانی آنها صفر است، کمترین درصد مربوط به مقوله ترجم می‌باشد. (۲/۱۳٪)

با مراجعه به همین جدول در مورد گروه نمونه دوره انقلاب در می‌یابیم که بیشترین درصد در این گروه، مربوط به مقوله جمع‌گرایی (۱۶/۲۱٪) است. مرتبه دوم را در این گروه، مبارزه (۱۴/۷٪)، مرتبه سوم را مقوله آگاهی (۱۲/۹٪) و مرتبه چهارم را مقوله آموختن (۱۱/۴۷٪) احراز نموده است. کمترین درصدها را در این گروه نمونه، مقوله‌های جاه‌طلبی (۵٪)، نوعدوستی (۵٪)، تقدیرگرایی (۵٪)، و محافظه کاری (۵٪) به دست آورده‌اند. بنابراین مقوله‌های مورد تاکید در دو گروه نمونه عبارت‌اند از:

گروه نمونه قبل از انقلاب	گروه نمونه دوره انقلاب
نوعدوستی	جمع‌گرایی
مبارزه	مبارزه
تقدیرگرایی	آگاهی
محافظه کاری	آموختن
آزادی	جاه‌طلبی
احتیاط	تقدیرگرایی
منطق و استدلال	نوعدوستی
نفرت	محافظه کاری

با توجه به جدول و شناسایی مقوله هایی که در بین دو قطب حداکثر و حداقل فراوانی قرار دارند درمی یابیم که مقوله های پویایی، ترجم، تساوی حقوق، شجاعت، کار و کنجکاوی درصد های میانی را در هر دو گروه نمونه به دست

از «غلامحسین ساعدی» مورد نقد و بررسی قرار داده است. نوع دوستی مطرح شده در این نمونه ها، اغلب به مفهوم کمک کردن به دیگری است، بدون در نظر گرفتن این که او چه کسی است؛ کاری را برای کسی انجام دادن، بدون

حاکم بر جامعه نیست؟ تاریخ انقلاب های جهان و از جمله انقلاب خودمان نشان می دهد، موفقیت طبقات حاکم زمانی به خطر می افتد که مبارزات فردی، به مبارزات گروهی و جمعی تبدیل شود و در جهت پیشبرد اهداف جمعی اعمال

مقوله ها	گروه نمونه قبل از انقلاب		گروه نمونه دوران انقلاب	
	فراوانی	درصد	فراوانی	درصد
احتیاط	۰	۰	۸۳	۳/۲
آزادی	۰	۰	۱۲۷	۴/۷۸
آگاهی	۱۲۴	۸/۲۷	۳۳۳	۱۲/۹
آموختن	۷۴	۴/۹۴	۳۰۵	۱۱/۴۷
پویایی	۱۳۱	۸/۷۴	۱۹۱	۷/۱۸
تساوی حقوق	۰	۰	۱۱۹	۴/۴۸
جاه طلبی	۹۸	۶/۵۴	۰	۰
جمع گرایی	۷۲	۴/۸	۳۳۱	۱۶/۲۱
ترجم	۳۲	۲/۱۳	۱۲	۰/۴۵
شجاعت	۷۸	۵/۲	۱۲۳	۵/۰۴
تقدیرگرایی	۱۵۳	۱۰/۲۱	۰	۰
کار	۱۲۸	۸/۵۸	۱۵۲	۵/۷۲
کنجکاوی	۱۰۲	۶/۸	۱۳۴	۵/۴
مبارزه	۱۶۶	۱۱/۰۷	۳۷۴	۱۴/۰۷
منطق و استدلال	۰	۰	۱۲۳	۴/۶۳
نوع دوستی	۱۷۰	۱۱/۳۴	۰	۰
نفرت	۰	۰	۱۲۳	۴/۶۳
محافظة کاری	۱۳۴	۸/۹۴	۰	۰
نیرنگ	۳۷	۲/۴۷	۰	۰

آورده اند.

مقوله پویایی که در ۷/۱۸ درصد از داستانهای دوره انقلاب دیده می شود، در ۸/۷۴ درصد از کتابهای قبل از انقلاب مورد توجه بوده است؛ در واقع در کتابهای قبل از انقلاب درصد بیشتری را دارد. اما آنچه باید متذکر شد تفاوت کیفی پویایی مطرح شده در دو گروه نمونه است، این تفاوت در بخش تفسیر اطلاعات مورد بحث قرار خواهد گرفت.

تفسیر اطلاعات و نتیجه گیری

در میان مفاهیم و مقولاتی که در گروه نمونه قبل از انقلاب، یعنی قبل از سال ۵۶ وجود دارند، مقوله نوع دوستی بیشترین درصد را اشغال کرده است. با مراجعه به تعاریف مقولات در می یابیم که این مقوله دارای خصلتی دوگانه است؛ از یک طرف به معنای فراموش کردن تضادها و ظلمها و تبعیض هایی است که به طور اجتناب ناپذیر بین هم نوعان وجود دارد و با دوست داشتن از میان نمی رود و از طرف دیگر به مفهوم دوست داشتن نوع بشر اشاره دارد. در ادامه این بحث، محقق چند نمونه از این مقوله را در کتابهای مختلف، از جمله توکایی در قفس از «نیما یوشیج» و ماهیگیر و دریا از «عظیم خلیلی» و گمشده لب دریا

برانگیختن او به تفکر درباره آن کار و بدون یاری او برای این که خودش بتواند آن کار را انجام دهد و تسلیم و بخشش گناهکاران و مدام کنار آمدن با آنها؛ گویی پند نوع دوستی دادن، برای سرپوش گذاشتن روی این تضادها و ظلمها و ادامه بی دردسر آنها مفید باشد.

از لحاظ فراوانی، دومین مقوله در این گروه نمونه، مقوله مبارزه است. مبارزه مطرح شده در گروه نمونه قبل از انقلاب، بیشتر به شکل فردی و برای ارضای نیازهای شخصی است. فردگرایی، خصیصه بارز مطرح شده در این دوران است. به عنوان مثال بزی که گم شد و من راه خانه را بلد نیستم از «نادر ابراهیمی» و قصه دوستی از «قدملی سرای» بررسی شده است.

خصلت این گونه مبارزات، فردی بودن آنهاست؛ مبارزات فردی بدون توجه به این حقیقت که موفقیت واقعی هر فرد، در گرو موفقیت جمع است؛ نوعی مبارزه بیهوده و بی سرانجام که حد اعلائی آن ارضای نیازهای جاه طلبانه فردی است. آیا در جامعه ای که سعی می شود به اصطلاح «آب از آب تکان نخورد»، سرگرم کردن افراد به تامین نیازهای فردی و سخت تر کردن و تداوم هر چه بیشتر مبارزه، ایده آل طبقه

گردد. بنابراین مبارزه مطرح شده در این سری کتابها، تنها لفظ مبارزه را در برمی گیرد یا حداقل از نوع انقلابی آن نیست. مقوله تقدیرگرایی، سومین مرتبه را در داستانهای کودکان قبل از انقلاب احراز کرده است و در اکثر داستان های این گروه به چشم می خورد.

«کارها را بگذار تا خودش درست شود» یا «خدا درست خواهد کرد» و نمونه های دیگری از این دست را در بسیاری از آن کتابها می توان پیدا کرد.

نوعی دیگر از تقدیرگرایی، غیر مذهبی است که در کتاب های گروه نمونه مورد بررسی دیده نمی شود؛ برای مثال معتقد بودن به عملکرد صرف نیروهای اقتصادی یا سیاسی که خود به خود همه کارها را درست خواهند کرد - بدون اینکه نیازی به دخالت انسانها باشد - از این گونه است. در میان مفاهیم مطرح شده در داستانهای دوره انقلاب (۵۸-۵۶) مقوله جمع گرایی بیشترین درصد را به خود اختصاص داده است. جمع گرایی مطرح شده در این داستانها، دارای جنبه هایی چون «موفقیت ها را در گرو جمع دیدن»، «همه چیز را برای جمع خواستن» و «منافع فردی را فدای منافع جمع کردن» و «اتحاد در برابر دشمن مشترک» است.

این جنبه ها را در کتابهایی چون یک هلو هزار هلو و ماهی سیاه کوچولو از «صمد بهرنگی» و اعتصاب مدرسه انقلاب از «قدسی قاضی نور» و غیره می توان دید.

سومین مرتبه را در گروه نمونه دوره انقلاب، مقوله آگاهی به خود اختصاص داده است. در این گروه این مقوله بیشتر به صورت تشویق به کسب آگاهیهای اجتماعی و سیاسی و پی بردن به ریشه های تضادهای اجتماعی و به طور کلی آگاهی از تمام ریشه های واقعی پدیده ها، تضادها و علت و معلولها مطرح شده است. این مقوله بیشتر سعی در ترویج دید واقع بینانه، به دور از اوها و برقراری و ارتباطات نایجابی بین پدیده ها دارد. نمونه هایی از این جنبه های مقوله آگاهی را در گروه دوره انقلاب، نمی توان در این کتابها جستجو کرد: الوزو کلاغها و ۲۴ ساعت در خواب و بیداری از «صمد بهرنگی» و قصه های داداشم از «قدسی قاضی نور» و حقیقت و مرد دانا از «بهرام بیضایی» و...

پویایی در کتابهای گروه نمونه دوره انقلاب از نوع مبارزه جویانه و جمع گرایانه است. نمونه این نوع پویایی را در اکثر کتابهای این گروه می توان یافت. برای مثال آثار «صمد بهرنگی» از قبیل الوزو و کلاغها، الوزو و عروسک سخنگو، یک هلو هزار هلو و سایر کتابهای او تلاش و کوشش و پویندگی تلوم در جهت اعتلای انسانها در جمع و رسیدن به اهداف عالی اجتماعی را نشان می دهند.

مقوله تساوی حقوق که مفهوم بسیار مهمی در میان مفاهیم انقلاب اجتماعی دارد برخلاف انتظار، در گروه نمونه دوره انقلاب، درصد کمی را به خود اختصاص می دهد.

شاید بتوان تصور کرد که این مقوله به صورت های دیگر و در قالب های دیگری از قبیل مبارزه (که مبارزه جمعی است و تساوی جمعی را نیز در خود جای می دهد) ظهور کرده باشد. این امر به معنای عدم جامعیت و مانعیت مقوله ها نیست، بلکه نشانگر پیچیدگی و درهم تنیدگی مفاهیم اجتماعی است.

همچنین مقوله های شجاعت و کنجکاوی برخلاف انتظار، درصد قابل ملاحظه ای را به دست نیاوردند، در حالی که شجاعت و کنجکاوی جزو ضروریات و خصوصیات از قبیل مبارزه جویی و آگاهی هستند.

مقوله کار در گروه نمونه قبل از انقلاب ۸/۵۴ درصد و در گروه دوره انقلاب ۵/۷۲ درصد را به دست آورده است.

در کتابهای قبل از انقلاب، کار به عنوان یکی از ضرورت های زندگی مطرح شده و هرگز اشاره ای به این مطلب نشده است که انسانها از طریق کارشان استثمار می شوند و عدای به خدمت عدای دیگر در می آیند.

نتیجه گیری:

وجود نویسندگان مبارز را در نظام های اجتماعی گوناگون، به هیچ وجه نمی توان نفی کرد. اینها نویسندگانی هستند که تحت هر شرایطی تلاش خود را معطوف هرچه روشن تر ساختن آذهنان کرده، در اشاعه فرهنگ انقلابی و ضد ارتجاعی می کوشند. اما همان طور که در جوامع درگیر سانسور و اختناق، مبارزات

سیاسی مدام به انحراف کشیده می شوند و در اشکال چپ رویها و راست رویهای افراطی چهره می نمایند، مبارزه فرهنگی نیز اکثرا در مسیرهای انحرافی جریان می یابد. برای مثال در جامعه ای که سانسور بر آن حاکم است، نویسنده برای بیان مفاهیم و سخنان خود به سمبلها پناه می آورد و این به راستی خطری جدی است که نویسنده را تهدید می کند؛ زیرا نوشته او را اندک اندک از توده مردم - که نیاز به آن دارند - دور کرده، آنها را با او بیگانه می کند. این سمبلها گاه به قدری پیچیده و گاه آن قدر ذهنی و انتزاعی اند که تنها خود نویسنده از آنها سردر می آورد و هیچ دردی را از ذهن محتاج روشنگری مردم دوا نمی کند.

این امر در ادبیات کودکان با خطری جدی تر خودنمایی می کند. گاهی سمبلها آن قدر دور از ذهن کودکان که هیچ رابطی با او برقرار نمی کنند. در گروه نمونه این بررسی، موضوع به شکل بارزی دیده می شود. داستانها به طور کلی (بجز اقلیتی ناچیز) سمبولیک هستند و در برخی موارد سمبلها بسیار پیچیده و دور از دسترس ذهن کودکان. قهرمانان داستانهای این دو گروه نمونه اکثرا حیوانات هستند.

البته کودک بین دنیای ساختگی حیوانات و جهان واقعی اطراف خود ارتباط برقرار می کند و تشابهاتی می یابد، گذشته از آن، شاید به خاطر علاقه و کنجکاوی نسبت به حیوانات، با دقت و حوصله بیشتری به این نوع داستان توجه کند، اما اگر همه سمبلها غیر از انسان باشند و کودک در مورد انسانها و قهرمانها و فداکاریهای آنان هیچ چیز نخواند و نداند، آیا خیالپرداز و بی رابطه با دنیای انسانها (البته تا آنجا که به سهم ادبیات مربوط می شود) بار نخواهد آمد؟

نکته مهمتر در مورد سمبل سازی این است که گاهی وقتی سمبلها پیچیده و انتزاعی می شوند، کودک از درک آنها به کلی حیران می ماند و ارتباط خود را با اصل مطلب از دست می دهد. برای مثال وقتی انقلاب و شور انقلابی در قالب رقص گل های سرخ و اتحاد انسانها در قالب اتحاد و در کنار هم قرار گرفتن اعداد مجسم می شوند، یا وقتی خوشبختی و آرزوهای بشر در قالب بزی تصویر می شود که در تمام چمنزارهای جهان می چرخد کودک به راستی از دریافت هدف نویسنده عاجز می ماند و درک مفاهیم برایش سخت می شود. به منظور آزمایش میزان درک کودکان از مفاهیم مطرح شده در چند کتاب، تجربه زیر به صورت آزمایشی کوچک و به دور از اعتبار علمی در این تحقیق انجام شده است:

کتابهای قصه باغ مریم از «مرتضی رضوان»، گمشده لب دریا از «غلام حسین سعادی»، بزی که گم شد از «نادر ابراهیمی»، پسرک چشم آبی از «جواد مجابی»، سیبو و سارا کوچولو از «قدسی قاضی نور»، تمیرگاه از «قاضی نور»، «با» شدن و «بی» شدن از «قاضی نور» و قصه های داداشم از «قاضی نور»، یک بار به صورت واضح و شمرده،

برای چهار کودک ۷، ۸، ۹ و ۱۰ ساله خوانده شده. پس از پایان هر کتاب، سوال و جوابهایی رد و بدل شد. در مورد هفت کتاب از ۹ کتاب فوق، هر چهار کودک نظر خود را با جمله هایی مختلفه چنین بیان کردند: «فکر کردیم کتاب مال خونت است که لاری برای ما می خوانی.»

تردیدی نیست که نمونه گیری بالا و تجربه شخصی پژوهشگر اعتبار علمی قابل توجهی ندارد، ولی شاید پاسخهای کودکان به سوالات مطرح شده بتواند آغاز گریز و هوشی در این مورد باشد که آیا به راستی این ادبیات در خور ذهن کودکان ما هستند؛ بخصوص اینکه اکثر ادکری از این سن و سال گروه مخاطب به میان نمی آید و به طور عام برای کودکان و نوجوانان نوشته می شود.

از دیگر انواع مسیرهای انحرافی که نویسندگان در جامعه تحت سانسور درگیر آن می شوند، قهرمان گرایی افراطی و بی توجهی به توده است.

اکثر داستانهای کودکان (۱۳۵۸) (حداقل در گروه نمونه) این بررسی، دچار قهرمان گرایی افراطی هستند. شخصی با نام «خندان» در نقدی که بر آثار «قدسی قاضی نور» نوشته است می گوید: «هستیاری از نویسندگان، کودک را احکم و کوند و منفعل تلقی و قلمداد می کنند و ناجی آنها را فردی عالم و شجاع می دانند که از طبقه ای نیمه مرفه برمی آید و به نیابت آنها انقلاب می کنند.» او این مسئله را عامل خصلتهای متضاد اجتماعی می داند که در وجود نویسندگان داستانهای کودک متجلی است و معتقد است که این نویسندگان به اندازه کافی از قدرت واقعی توده ها اطلاع ندارند و در واقع از دور، دستی بر آتش دارند.

بدین ترتیب، به نظر می رسد که نویسندگان کودک ما باید از این پس به چنین نکاتی توجه داشته باشند:

- ۱- درک عمیق علمی از پدیده ها و تحولات اجتماعی
  - ۲- درک علمی و عمیق از کودک و دنیای او
  - ۳- مطالعه دقیق و وسیع در ادبیات مترقی جهان (چه کودکان و چه بزرگسالان)
  - ۴- پیوند هرچه عمیقتر با مردم و کودکان به منظور لمس مشکلات و مسائل زندگی واقعی آنها
- نویسنده، تا زمانی که از دردهای واقعی مردم و اجتماع خود و آنچه در آن رخ می دهد اطلاع دقیق و کافی نداشته باشد و با آن پیوند محکمی برقرار نسازد، تنها روشنفکری است که زندگی بی دغدغه خود را می گذراند و گاه نواله ای از روشنفکری خویش را به صورت مرتبه ای برای دردهای مردم بیگانه از خود، برای آنها پرتاب می کند. او حکم پزشکی را خواهد داشت که بیمار را از پشت دیوار معاینه کند و برایش نسخه بنویسد.

پانویس:

- ۱- خندان از کوره همان برون تراود که در اوست - (انتشارات توکا - ۱۳۵۸).

تلخیص و تنظیم: آرزو اتواری